

Dagboekverslag Eeuwout van der Linden
Conferentie International Council of Christians and Jews

Reforming, Rereading, Renewing:
Martin Luther and 500 Years of Tradition and Reform
in Judaism and Christianity

Zondag 2 t/m woensdag 5 juli 2017

v.l.n.r. Gerard Rouwhorst (KRI), Eeuwout van der Linden (Kerk en Israël), Dick Pruiksmā (Protestantse Raad voor Kerk en Israël, ICCJ), Dineke Houtman (Protestantse Raad voor Kerk en Israël, PtHU), Cor Sinnema (KRI), Tineke de Lange (KRI)

Zondag 2 juli

Vanmorgen om 8.33 u. met de internationale trein vertrokken naar Bonn. Samen met Dineke Houtman reis ik op. Het thema van de komende conferentie is: 'Reformieren, interpreteren, revidieren. Martin Luther und 500 Jahre Tradition und Reform in Judentum und Christentum'. Wat betekent 500 jaar protestantisme voor de joods-christelijke verhoudingen? Voor mijzelf staat dit jaar bijzonder in het teken van Martin Luther. Vorig jaar werkte ik er aan mee dat de Protestantse Kerk (en de Lutherse synode) officieel afstand deed van de anti-Joodse uitspraken van Luther. Dit jaar volgde ik samen met Jorine in onze vakantie de voetsporen van Luther: van Eisleben en Erfurt tot Eisenach. Wittenberg komt nog.

In het hotel, het Gustav Stresemann Institut, werden we opgewacht door een vergroot exemplaar van het playmobillpoppetje van Martin Luther. Het originele poppetje werd ontwikkeld door de Nürnberger Tourismus-Zentrale, de Deutsche Zentrale für Tourismus en Spielzeugfirma geobra Brandstätter in Zirndorf en in 2015 op de markt gebracht. Het werd een doorslaand succes. Er was echter een probleem. Bij de eerste serie stond er op de linkerzijde van de Bijbel die Luther vasthield: 'Bücher des alten Testaments. Ende'. En op de rechterzijde: 'Das Neue Testament übersetzt von Doktor Martin Luther'. Er kwam van Joodse zijde kritiek op het woord 'Ende'. De Joodse wetenschapper Micha Brumlik uit Frankfurt schreef in een kritisch commentaar, dat de suggestie werd gegeven, dat het Oude Testament voor beëindigd werd beschouwd, iets wat de Deutsche Christen ook hadden bepleit.

Ook van de kant van de EKD kwam er protest. Dat alles leidde er toe, dat het woord 'Ende' werd geschrapt. Op de grote Lutherplaymobil in het hotel was nog te zien dat het woord 'Ende' daadwerkelijk was weg geschrapt. Luther blijft zelfs als speelgoed de gemoederen bezig houden.

De opening van de conferentie vond plaats in Kammerspielen Bad Godesberg. Het welkom werd uitgesproken door Liliane Apotheker, eerste vice-president van de ICCJ, tegen de achtergrond van een verrassend decor van een toneelstuk dat 's avonds gespeeld zou worden. De Oberbürgermeister van Bonn, Ashok-Alexander Sridharan, sprak een tweede welkom uit. Hij heeft Indiase wortels heeft en verwoordde vanuit die achtergrond het belang van samenleven van verschillende bevolkingsgroepen, culturen en religies.

Abraham Skorka: God zelf verandert van gedachten

De hoofdlesing werd verzorgd door rabbijn dr. Abraham Skorka, rector van het rabbijnse seminarie in Buenos Aires en steevast aangekondigd als de vriend van paus Franciscus. Jorge Bergoglio en hij kennen elkaar uit hun Argentijnse tijd. Zijn lezing was getiteld: 'De relevantie van traditie en verandering voor interreligieuze dialoog: een joods perspectief'. Samen hebben hun gesprekken met elkaar gebundeld in een fraai boek: 'Over hemel en aarde'. Met een aantal voorbeelden uit de Bijbel en de Joodse traditie maakte Skorka duidelijk, dat verandering inherent is aan traditie. God zelf blijkt van gedachten te kunnen

veranderen, het ultieme bewijs dat verandering hoort bij het leven. Hij verwees naar de Baal Shem Tov (en de chassidische traditie), die een verklaring gaf waarom de joodse gebeden in navolging van de Hebreeuwse Bijbel spreken over de God van Abraham, de God van Izaäk en de God van Jakob. Ieder heeft zijn eigen geschiedenis met God. Er is een fraai rabbijns verhaal over Mozes, de man die van gezicht tot gezicht gesproken heeft met God, maar die niet in staat om de discussies te volgen over de Tora door de leerlingen van rabbi Akiva. Iedere tijd geeft zijn eigen interpretatie. In de Talmoed is er voortdurend discussie over de Tora. Hoe moet de Tora functioneren in nieuwe omstandigheden? Skorka vatte dit samen in twee aforismen: De tora is niet in de hemel: wij hebben nu de macht om te veranderen en te interpreteren. Of ook: de tora is uit de hemel, maar moet voortdurend geïnterpreteerd worden. Dat is een fraaie en speelse omgang met het Woord.

Skorka verwees naar het belang van de Tien punten van Seelisberg én Nostra Aetate: beide verklaringen brachten verandering in het denken over de joods-christelijke verhoudingen. Religies zullen een belangrijke rol blijven spelen in de 21ste eeuw. Dialoog is een extreem belangrijk in hedendaagse verhoudingen, verklaarde hij. Het is belangrijk om van binnenuit iedere religieuze traditie te kunnen veranderen. Speciaal in joods-christelijke tradities is verandering onontbeerlijk, voor groei, het elkaar verstaan en de waarheid. De toon van de conferentie was hiermee gezet.

Een moment van rust en verstillung werd geboden door Schirin Partowi, die een fragment zong uit Hooglied, Hinach Yafa, daarbij begeleid door Marcus Schinkel op de piano. Woorden van liefde, onverstaanbaar, maar verstaanbaar op een dieper niveau. Op nieuwe wijze werden oude woorden verklankt. Een prachtige illustratie bij Skorka's verhaal over traditie en verandering.

Munib Younan: Durf profetisch te zijn!

De lutherse bisschop Munib Younan uit Jeruzalem en kardinaal Reinhard Marx, voorzitter van de duitse bisschoppenconferentie, zaten gebroederlijk op het toneel, bij elkaar geklemd op een nauwe bank, om woorden van welkom te spreken. De kolossale gestalte van de bisschop bracht de kleine Lutherse bisschop niet van zijn stuk. Munib vertelde dat lutherse kerken een kritische relatie hebben met hun stichter. Een les uit de joods-christelijke dialoog is om nu bruggen te bouwen met de islam. Antisemitisme en islamofobia moeten bestreden worden. Met het oog op de vluchtelingencrisis moeten we de vreemdeling in onszelf verwelkomen. Hij verwees naar de luthers-katholieke dialoog. Wat we gemeen hebben is meer dan waarin we verschillen. Het is de rol van religieuze leiders om extremisme te bestrijden en om profetisch te zijn. Younan sprak met passie, vanuit zijn eigen context in Israël/Palestina.

Reinhard Marx: Wees zelfkritisch

Toen hij hoogleraar sociaal-theologie was, heeft Marx heeft eveneens als zijn beroemde naamgenoot een boek over Das Kapital geschreven, met de ondertitel 'Ein Plädoyer für den Menschen'. Marx sprak over de cultuur van vertrouwdheid en openheid in de joods-christelijke dialoog in de laatste jaren. Het is en blijft verbazingwekkend dat er na de Sjoa gezamenlijke verbanden en instituten ontstaan zijn, zeker ook in Duitsland. Er leven weer vitale joodse gemeenschappen in Duitsland die creatieve verbanden aangaan met christelijke gemeenschappen. De joods-christelijke dialoog heeft de christelijke verkondiging

veranderd en verrijkt. Over en weer is men te gast bij elkaar en zoekt men elkaar op. Dat een kardinaal een welkomstwoord uitspreekt op een joods-christelijke conferentie in het jaar dat 500 jaar Protestantisme gevierd wordt, is evenmin vanzelfsprekend, bracht hij naar voren. De Rooms-Katholieke kerk doet daadwerkelijk mee in deze herdenking. Het herdenken gebeurt gezamenlijk. Het is niet simpel om kritisch met de eigen traditie om te gaan, ook en juist als het gaat om de anti-judaïstische tendensen. Maar wel nodig. In de joods-christelijke dialoog loopt het tegenwoordig vaak uit op vriendschap. De ontmoeting is vaak belangrijker dan het opstellen van teksten.

Dat vriendschap dieper reikt dan het hoofd werd onderstreept door de klanken van een mystiek lied van Raymon Lull. Ik liet de juist gesproken woorden door me heen gaan. Niet alles hoeft onthouden en bewaard te worden. Wel: hoe bijzonder wat er in de loop van tientallen jaren is veranderd. De wereld is verhard, de problemen zijn gigantisch, maar er is ook een tegenbeweging. De zangeres stond tegen een diepzwarte achtergrond, ze lichtte zelf op en glansde. Haar stem klonk zuiver en raakte. Tegen het duister bloeit het leven, schoot door mij heen.

Er volgden meer woorden van welkom, door dominee Manfred Rekowski, preses van de Evangelische Kirche im Rheinland. Het lijkt allemaal wat obligaats, zo aan het begin, maar ik vond zelf (en met mij anderen) dat er toch momenten van inhoudelijkheid waren. Rekowski riep op tot een nieuwe reformatie, om niet langer in anti-judaïstische stereotiepen te vervallen. We staan daarbij nog aan het begin.

De volgende spreker was Abraham Lehrer, vice-president van de Zentralrats der Juden in Deutschland. Hij sprak over de diepgaande relaties met de EKD. En hij was kritisch over de BDS-beweging. Lehrer riep op tot onderscheiding: niet alle Joden zijn verantwoordelijk voor het lot van de Palestijnen, en niet alle schuld van het vastlopen van het vredesproces kan bij Israël gelegd worden.

Toepasselijk zong Shirin Partowi 'Somewhere', uit de West Side Story van Leonard Bernstein. Er komt een tijd en een plaats... Hier was haar stem niet helemaal aan het repertoire gewaagd. In de hoogte ging het wat mis, maar dat gebeurt vaker met hoogten en vergezichten.

Alsof de conferentie niet al begonnen was, werd deze officieel geopend door Philip Cunningham, de president van ICCJ. We zijn pas aan het begin van een nieuw begin, citeerde hij kardinaal Kurt Koch (als ik het goed heb). Semper reformanda. We moeten onszelf voortdurend vernieuwen. Margaretha Hackermeier, de katholieke president van de DKR, besloot alle welkomstwoorden.

En dit alles werd besloten met 'Ode an die Freude' van Ludwig von Beethoven, de muzikale zoon van Bonn, in een jazzy bewerking. Ik vond het origineel aansprekender.

's Avonds maakten we met de Nederlandse delegatie een wandeling langs de oevers van de Rijn. We waren goed vertegenwoordigd vanuit de Protestantse Kerk en vanuit de Rooms-Katholieke Kerk. Alleen wonderlijk dat er geen afvaardiging vanuit OJEC was. De ondergaande zon glinsterde in het water en liet de heuvels aan de overzijde rood oplichten.

Maandag, 3 juli

Het thema Traditie en verandering in het christendom stond vanmorgen op de agenda. Onder leiding van Barbara Rudolph (Evangelische Kirche im Rheinland, EKIR) waren er twee referaten. De eerste werd gehouden door bisschop Munib Younan uit Jeruzalem.

Munib Younan: Reformatie is een voortdurende beweging van de heilige Geest

In drie punten verduidelijkte hij deze beweging van de Geest.

1. *Sola scriptura*. De nadruk hierop kan gevaarlijk zijn. De nieuwe vrijheid door het Woord kan leiden tot ontsparingen: biblicisme, extremisme. Het Woord van God mag niet voor eigen doeleinden gebruikt worden. Onze interpretaties moeten gecheckt worden. 'Was Christus treibet', het adagium van Luther, moet tegen het licht gehouden worden: leidt mijn interpretatie tot het promoten van Christus? Voor Luther ligt de autoriteit van de Schrift in Christus. Dat kan biblicisme voorkomen.
2. *Sola Fide*. Younan verwees naar de diverse overeenkomsten en gezamenlijke verklaringen tussen de Lutherse kerken en de rooms-katholieke kerk over de rechtvaardiging door het geloof (*From conflict to Communion. Lutheran-Catholic Common Commemoration of the Reformation in 2017*, <https://www.lutheranworld.org/sites/default/files/From%20Conflict%20to%20Communion.pdf>). Er ontstaat een toenemende consensus hierover. Er ontstaat eenheid in Christus. Wat verenigt is veel meer dan wat verdeelt.
3. *Ecclesia semper reformanda est*. Deze slogan werd eigenlijk voor het eerst gebruikt en gepopulariseerd door Karl Barth, vertelde hij. De kerk verandert voortdurend. Traditie is niet in tegenspraak met verandering. Onze principes kunnen voortdurend tegen het licht gehouden worden. Wanneer onze liturgie en theologie een gevangenis worden, dan moeten zij bevrijd worden. De vraag blijft: verwijst onze traditie naar de gekruisigde Christus? Zolang er een levende God is, is er hoop. Het verbaasde mij dat Younan niet het Sola gratia noemde, al zat dat impliciet ook in zijn tweede punt.

Reinhard Marx: Nogmaals: wees zelfkritisch en gebruik daarvoor de wetenschap

Kardinaal Reinhard Marx nam het stokje over. Hoe verhouden traditie en verandering zich in de rooms-katholieke kerk? In de heilige schrift is traditie en verandering een belangrijk thema. Deze melodie en dialectiek spelen zich in alle menselijke verhoudingen af, gaf hij aan. Traditie heeft een slechte naam: conservatief, slecht. Reform en verandering klinken positief: vernieuwend, goed. Dit zijn echter clichés. Traditie en verandering zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Theologie is altijd met cultuur, samenleving en politiek verweven. Het woordveld kan uitgebreid worden: reformatie, vernieuwing, renovatie, restauratie, renaissance.

In de joods-christelijk traditie wordt geloof als weg verstaan, als weg van verandering. Openbaring ligt in het spreken van God, de Schrift is daarvan een getuigenis. De Schrift zelf is geen openbaring. Voor het jodendom is de grote gebeurtenis de exodus. Voor beide tradities, joods en christelijk, heeft de geschiedenis een doel. Ze herhaalt zich niet.

Voor het concilie van Trente was de kerk de behoeder van traditie, vertelde Marx. Ook de Schrift werd beschouwd als traditie. De Schrift is *norma normans non normata*. Je moet voortdurend terugkeren naar de Schrift, naar de levende stem (*viva vox*) van Christus. Het klonk mij allemaal heel protestants in de oren.

Als voorbeeld van het terugkeren naar de levende stem van Christus noemde Marx de familiesynode in 2015. De paus heeft hierover twee bijeenkomsten belegd. Tussen deze synoden waren er theologische debatten. Een mooi voorbeeld van traditie en vernieuwing. Bij dit alles in vanuit de visie van de rooms-katholieke kerk het ambt is in deze voorwaarde voor verbinding en continuïteit.

Vanaf het begin hebben christenen het wetenschappelijke, filosofische en theologische gesprek gezocht. Niet: wij hebben de waarheid, maar doorvragen, het gesprek zoeken, ook en juist met andere religies. Er is reflectie en zelfreflectie nodig. Marx verwees naar liturgie als een levende weg, die voortdurend vernieuwd kan worden.

Kortom: als kerk moet je zelfkritisch met je eigen geschiedenis omgaan. Het is een communicatief proces, waarin het ambt een belangrijke rol speelt, waarin geloof een weg is. Dan kunnen we de clichés van conservatief en progressief achter ons laten. 'Wer liebt, bricht auf', citeerde hij Augustinus in het Duits. Wie lief heeft, breekt op, gaat op weg.

In de discussie werd de relevante vraag gesteld: als Christus het centrum is, wat kan het jodendom daartoe bijdragen? Welke boodschap heeft het jodendom hieraan?

Beantwoording van deze vraag is een taak voor joodse en christelijke onderzoekers, vond Marx. De oude clichés voldoen in ieder geval niet meer. De theologie moet volgen op de wetenschap. Elke interpretatie moet niet alleen van de eigen traditie uitgaan. Bisschop Younan vulde aan dat het gaat om een 'journey of faith'. We moeten leren van elkaar. We dienen de Schriften te lezen in een geest van nederigheid. Dit is juist van belang in een wereld gedomineerd door extremisme en fundamentalisme. Het gaat om het ontdekken van de gezamenlijk gedeelde waarden. Er werd dus niet direct antwoord op de vraag gegeven. De vraag werd beantwoord met rondtrekkende bewegingen in algemeen perspectief.

Op de vraag hoe we het gevaar van individualisme kunnen vermijden, gaf Younan aan dat Luther er al over sprak over dat jouw individuele geloof niet kan groeien zonder de gemeenschap van de kerk. Er is een dialectiek tussen individu en kerk: beiden hebben elkaar nodig. Een open deur, maar daarom niet minder waar.

Onder voorzitterschap van Friedhelm Pieper werd het tweede gedeelte van deze ochtend ingeleid. Pieper is o.a. voorzitter van de DKR, Deutscher Koordinierungsrat der Gesellschaften für christlich-jüdische Zusammenarbeit in Deutschland. Duitsers weten het altijd fraai te formuleren. Ik had hem vorig jaar in Philadelphia leren kennen. Het thema van dit gedeelte was: 'Traditie en reform in het jodendom - oude en nieuwe perspectieven'.

Walter Homolka: Houd de menselijke maat in het oog

De eerste spreker was Walter Homolka, een grootheid op het gebied van modern jodendom, en sinds 2009 vice-president van de Europese unie van progressief jodendom. Zijn kolossale gestalte leek in tegenspraak met de beweeglijkheid van zijn denken. Zo ging hij kritisch in de de historische vraag naar het ontstaan van de sedermaaltijd. Volgens hem is de pesachmaaltijd pas ontstaan ná de verwoesting van de tempel, mogelijk als reactie op de

vroegchristelijke gedachte van Jezus als paaslam. De joodse traditie reageert hierbij dus op de christelijke. In de Misjna wordt het voorgesteld alsof de pesachmaaltijd er altijd al geweest is. Feit is dat het jodendom zich voortdurend heeft aangepast en heeft veranderd, was Homolka's punt. Hij noemde meer voorbeelden. Zo werd ook bijbelse doodstraf aan zoveel bepalingen gebonden dat deze niet meer uitgevoerd zou kunnen worden. En er is een tijd geweest dat mannen geen keppeltje droegen en mannen en vrouwen naast elkaar in de synagoge zaten. Dat is veranderd in de loop van de geschiedenis. Het geeft aan dat gebruiken en vaste tradities niet zomaar uit de lucht zijn komen vallen.

Wat is de verhouding tussen rede en openbaring?, vroeg hij zich af. De openbaring op de Sinaï wordt in een bepaalde visie in de Talmoed geïnterpreteerd en gemodificeerd door de menselijke rede. De rede krijgt zo een zeer belangrijke functie. De transcendente ingreep van bovenaf wordt op zijn plaats gezet door het menselijk denken en de menselijke interpretatie. Wat is dan waar? Sleutels voor het verstaan zijn: de eigen waarheid niet verabsoluteren, de menselijke maat in het oog houden. De openbaring moet geïnterpreteerd worden. Dat is een voortdurend proces met verschillende wendingen. Met betrekking tot het huwelijk zie je dat er in de joodse traditie ontwikkelingen zijn. Het gaat steeds meer om een gelijkwaardige relatie. Datzelfde geldt voor een huwelijk tussen mensen van hetzelfde geslacht. In de joodse traditie zijn er bepaalde criteria: meerderheid van stemmen, met meenemen van stem en tegenstem, en de context steeds erbij betrekken. Gaandeweg zijn verhaal werd duidelijk dat hier een progressieve stem klonk. De Joodse orthodoxie zal een aantal van zijn uitspraken zeker niet in dank afnemen.

Deborah Weissman: 'hugging' en 'wrestling' met de teksten

Deborah (Debbie) Weissman, de vorige voorzitter van de ICCJ en een van de oprichters van de modern orthodoxe synagoge Kehillat Yedidya in Jeruzalem, gaf hierop een reactie, overigens daarbij worstelend met een jetlag. Ze was net gearriveerd uit de V.S. Wat betreft het 'reforming' gedeelte van zijn verhaal, gaf zij aan het helemaal met Homolka eens te zijn. Dat lijkt de vraag, maar duidelijk was dat Weissman wilde doorgaan naar het 'rereading' gedeelte. Ze vertelde daarbij een verhaal. Op een dag keek God uit de hemel naar zijn volk. 'Jullie leven niet naar mijn Tora', zei God. 'Geef mijn Tora maar terug'. Zijn volk kwam daarop met commentaar op commentaar. En met commentaren op de commentaren op de commentaar. Met filosofische en mystieke gedachten. De hemel werd daarbij overspoeld met teksten. God sprak daarop: 'Jullie mogen de Tora houden, jullie hebben het recht verdiend om deze te behouden'. Debbie Weissman wilde het positieve aspect van het becommentariëren zo benadrukken. Iedere tijd is daartoe weer opnieuw geroepen. Met verwijzing naar Genesis 37 (Jakobs worsteling met de engel bij de Jabbok) vertelde zij dat Tora voor haar betekent: 'hugging and wrestling' met de teksten.

Tot slot ging zij in op het thema van 'Renewing'. Weissman pleit voor een open orthodoxie en verwees daarbij naar een Amerikaanse organisatie, JOFA: Jewish Orthodox Feminist Alliance. Zij formuleerde vier uitdagingen voor joden en christenen:

1. De uitdaging van gender equality: mannen en vrouwen zijn gelijkwaardig aan elkaar
2. Ethische uitdaging: religieuze leiders moeten voldoen aan de hoogste ethische eisen, tegen de achtergrond van veel misbruik.

3. De uitdaging van het doorbreken van het gebrek aan kennis. Domheid en ignorantie moeten bestreden worden.
4. De uitdaging van bekering. Weismann bracht dit punt in n.a.v. de recente plan van de Netanyahu-regering over de zogenaamde 'conversion bill'. Dat roept de vraag op wie Joods is, en aan welke voorwaarden Joden moeten voldoen om als Joden in Israël te kunnen wonen.

In het gesprek werd de vraag gesteld of er grenzen aan interpretatie zijn? Wat zijn woorden van God en welke van mensen? En wie bepaalt dat? Volgens Homolka moeten interpretaties altijd ingebed zijn in een grotere gemeenschap, ze moeten relevant zijn voor een grotere groep. In retrospect kun je dan beter aanwijzen wat er werkelijk toe doet. Dat riep een vervolgvraag op. Wie maakt deel uit van de meerderheid die uiteindelijk beslissende keuzes maakt voor de gemeenschap?

Een vraag luidde: hoe kunnen we de universele waarden meer met elkaar als religieuze tradities delen? Volgens Weismann hebben we balans nodig tussen particularisme en universalisme. Iedere religieuze traditie heeft een eigen unieke geschiedenis, maar ook een verantwoordelijkheid voor het grotere geheel. Joden en christenen hebben een unieke relatie met elkaar. We hebben daarnaast ook een Abrahamitische dialoog nodig (samen met moslims). Homolka zei kort en krachtig: jodendom heeft niet de waarheid in pacht. Zoals dat ook geldt voor andere religieuze tradities.

Na de lunch gingen we weer op volle kracht, maar wel met een volle maag verder. Ik woonde een workshop bij, getiteld: '500 jaar later: Lutheranen en oude/nieuwe vragen' De voorzitter, Jerónimo José Granados uit Buenos Aires en op vele terreinen werkzaam in de joods-christelijke dialoog, hield een lange inleiding die mij wegens de maaltijd niet meer te verteren viel.

Peter Pettit: de 'r' in de relaties tussen christenen en Joden

De eerste spreker was Peter Pettit, een Amerikaan met Duitse wortels, hoogleraar in joods-christelijke relaties in Allentown, Pennsylvania. Pettit is een eloquent spreker en een geboren verteller. Luthers werken over de joden zijn lange tijd vergeten, vertelde hij. De nazis hebben Luthers geschriften gebruikt en misbruikt. Veel onderzoek is inmiddels gedaan. Kerken hebben een morele verantwoordelijkheid gevoeld om afstand te nemen van Luthers uitspraken. Daarbij komen vijf r's in verklaringen van Lutherse kerken naar voren: Repent, repudiate, reaffirm, rediscover, recommit. Het gaat daarbij om het afstand nemen van dat belaste deel van Luthers erfenis, maar ook om het weer opnieuw herdenken en herformuleren van centrale themata (als zesde 'r' noemde hij 'reformulating Christian theology'). In het opnieuw doordenken van b.v. de notie van rechtvaardiging komt ook de verhouding tot het Oude Testament en het jodendom naar voren. Het joods-christelijke gesprek is bij dit opnieuw doordenken van fundamentele betekenis. In onze traditie, voegde hij eraan toe, zit veel aan veroordeling van Joden (*anathema sit*), veel is gericht tegen de Joden (*adversus Judaios*). We zullen moeten leven met de zwarte kant in onze geschiedenis. Dat ontslaat ons niet van pogingen om zo goed mogelijk theologie te bedrijven. Een teken daar zijn de nieuwe visies op Paulus, *the (radical) new quest on Paul*. Pettit voegde er zevende, 'r' aan toe: 'Recognition': de erkenning dat het land (Israël)

onlosmakelijk en intrinsiek verbonden is in het denken van Joden. We kunnen niet zeggen dat het land van geen enkele betekenis is voor Joden en niet bij Joden hoort. Tegelijkertijd kunnen geen politieke consequenties getrokken worden. Er is een oude vraag die Napoleon volgens Pettit aan Joden stelde: kunnen Joden leven als loyale burgers? Een nieuwe vraag aan de kerken en de samenleving leidt tot een laatste 'r': reconcile, verzoening. Kunnen we met Joden samenleven als normale burgers? Kunnen we het etiket van apart en buitenaards uitbannen als het om Joden gaat? Het is meer een therapeutische dan een theologische vraag, besloot hij.

Andreas Pangritz: De christen leeft onder de wet van de vrijheid

Andreas Pangritz, de verre opvolger op Karl Barths leerstoel in Bonn, nam plaats achter het spreekgestoelte. Het Engels werd afgewisseld met Duits. Het is niet voldoende om afstand te nemen van Luthers uitspraken, stelde hij, maar ook om centrale thema's opnieuw te doordenken. Een belangrijk thema is uiteraard de rechtvaardiging door het geloof. Dit heeft een antijoodse keerzijde. Geloof wordt al snel tegenover Wet gezet. Luthers rechtvaardigingsleer is doortrokken van dit soort antithesen. Hoe wordt een mens vrij? Alleen door genade, niet door werken, is het gebruikelijke antwoord. Kan het doen van de wet nog enige betekenis hebben?, is dan de vraag. Volgens Pangritz staat 'Wet' bij Luther voor alles wat dwang oproept. Hij zocht naar alternatieven voor Luthers benadering. Het Griekse *telos nomou* zou je niet als einddoel maar als vervulling kunnen vertalen: Christus is dan niet zozeer het einddoel van de wet, maar de vervulling ervan. In de joodse opvatting gaat het om de (positieve) functie van de wet. Gebod en vrijheid gaan samen. Rechtvaardiging moet volgens Pangritz eerder verstaan worden in narratieve contexten, niet als een dogma. Er is een oecumenische toenadering tussen lutheranen en rooms-katholieken juist ook op dit punt geweest, die echter van een kritische noot voorzien kan worden. In beide benaderingen klinken nog steeds antijudaïstische tonen door. In de zin dat Wet/Tora nog steeds een negatieve invulling kunnen krijgen. Iemand als de Duitse theoloog Marquardt probeerde hier een andere visie tegenover te stellen door te spreken over Tora-Christologie of evangelische halacha (wat weer nieuwe vragen oproept). Alternatieve formuleringen zijn: Juk van het hemelrijk, juk van de wet, juk van Christus. De christen leeft onder de wet van de vrijheid ('Freiheit durch Gesetz').

Door wie wordt vernieuwing in gang gezet?

Alsof het niet genoeg was, kwam er nog een plenaire sessie. Met Pavol Bargàr uit Tsjechië, Micha Brumlik uit Duitsland en Gregor Maria Hoff uit Oostenrijk, onder voorzitterschap van Lilliane Apotheker, eerste vice-president van de ICCJ. Met als centrale vraag: Reform en samenleving: wat zijn ingrediënten voor religieuze vernieuwing? De sprekers werden uitgedaagd om iets te vertellen waar zij theologisch staan. Wordt theologische vernieuwing in gang gezet door radicals?, werd er vanuit de zaal gevraagd. Pavol Bargàr meende van wel, maar je hen wel onderscheiden van extremisten. Een radicaal heeft voor hem een positieve connotatie. Micha Brumlik had een andere benadering: volgens hem ligt dit in het jodendom verschillend. De voornaamste hervormers waren de rabbijnen na de verwoesting van de tempel. Dus niet zozeer de radicalen, maar de hoeders van de traditie hadden een bepalende rol. En Gregor Maria Hoff maakte melding van de beweging, getiteld 'radicale orthodoxie'. Met als adagium: Terug naar de bronnen, met radicale leeswijzen. Hoff kwam tijdens dit gesprek met een uitdagende stelling. De Reformatie heeft het rooms-katholicisme

gevormd, volgens hem. De rooms-katholieke kerk heeft op de reformatie gereageerd met een hervormingsconcilie, namelijk dat van Trente. Vandaar ontstaat feitelijk de rooms-katholieke kerk.

's Avonds was er een ingelast programmaonderdeel. Met muziek, zang en briefschrijvende vrouwen werden onbekende sterke Joodse en christelijke vrouwen uit de tijd van de Reformatie tot nu toe belicht en genoemd. De keren dat er Joodse liederen gezongen werden, neurieden en zongen de Joodse deelnemers mee. Het maakte duidelijk hoe veel Joden aanwezig zijn. Als Nederlandse deelnemers dronken we na afloop een goed glas en spraken we over onze indrukken.

Dinsdag 4 juli

Michael Trainor uit Australië had de leiding. Michael bezit de gave om kalm, helder en met humor strak de tijd in de gaten te houden.

Dalia Marx: van een anti-christelijk gebed naar een gebed voor de heelheid van de wereld
Dalia Marx, hoogleraar liturgie en midrasj in Jeruzalem, begon de dag met een lezing over Reform en traditie in liturgie en gebed. In zijn *Prayer Book Reform in Europe. The Liturgy of European Liberal and Reform Judaism* (1968) beschrijft rabbijn Jakob J. Petuchowski de voornaamste criteria en karakteristieken van liberaal Joodse gebedenboeken, vertelde zij. Waaraan moet hervormde Joodse liturgie in zijn optiek aan voldoen?

1. *Abbreviation of the traditional service.* De traditionele liturgie wordt korter weergegeven, sommige liturgische passages zijn er zelfs uitgehaald en herhalingen worden voorkomen.
2. *Use of the vernacular.* In de meeste Reform gemeenschappen wordt de landstaal gebruikt voor het gebed, hoewel dit gebruik per plaats kan verschillen.
3. *Omission of angelology.* Iedere verwijzing naar engelen wordt vermeden.
4. *Toning down of particularism.* Iedere suggestie dat Joden meer zouden zijn dan anderen wordt vermeden.
5. *Omission of prayers for the ingathering of the exiles and return to Zion.* Het is gebruikelijk dat gebeden voor de terugkeer van alle Joden in Israël niet worden opgenomen in de gebedsboeken. Er wordt wel gebeden voor het vrede en welzijn in Israël.
6. *Omission of prayers for the restoration of the sacrificial cult.* Alles wat verwijst naar b.v. de wederopbouw van de tempel en het weer invoeren van de offerpraktijk wordt geschrapt.
7. *Substitution of the messianic age and redemption for the personal messiah.* Verwijzingen naar de komst van de messias (een persoon) worden veranderd in verwijzingen naar een messiaanse tijd.
8. *Substitution of spiritual immortality for physical resurrection.* Niet de lichamelijke opstanding wordt benadrukt, maar de spirituele onsterfelijkheid.

9. *Providing of variety.* In de traditionele liturgie kan het voorkomen dat psalmen en gebeden tijdens één dienst gebeden worden. In Reform liturgie worden deze verdeeld over meerdere gelegenheden.
10. *Addition of new prayers, voicing contemporary concerns.* Gebeden worden aangepast aan de tijd en de omstandigheden.

Wat hier totaal gemist wordt, zei Dalia, is het thema van gender. In het hoofddeel van haar bijdrage ging zij in op een van de meest geciteerde gebeden in de Joodse liturgie, namelijk het Alenoe (*Aleinu l'habeah*). Het wordt gebeden aan het eind van ieder dagelijks Joodse gebedsdienst.

Daar komt de problematische passage in voor: 'Het is onze plicht om God te prijzen, de Heer van het heelal, om de grootheid te verkondigen van de Enige die het universum creëerde. Want God maakte ons niet als de volkeren, en Hij maakte ons niet zoals de families van de aarde. God heeft ons niet in dezelfde situaties gebracht als anderen, en ons lot is niet die als van de anderen...'

Hoe kwam deze passage in dit gebed? Door 'liturgical cloning', stelde Dalia Marx. Als het werkt op Rosj hasjana (waar dit gebed eerst voorkwam), dan ook op de sabbat, en vervolgens wordt het opgenomen in elke dienst. Mogelijk is deze passage oorspronkelijk geformuleerd als teken van Joods protest na het bloedbad op de Joden in 1171 in Blois, Frankrijk. Toen werd de Joodse gemeenschap ervan beschuldigd met Pesach een christenkind te hebben gekruisigd en het lichaam in een plaatselijke rivier te hebben gedumpt. De tekst van het Alenoe bestond al heel lang, maar werd nu gebruikt als een antichristelijke tekst, als verweer tegen het onzinnige bloedsprookje van de kant van christenen. Liturgie kan zo het wapen van de zwakkere zijn, legde Dalia Marx uit.

In dit gebed zit een andere passage die er vaak wordt uitgelaten:

'Zij (de volkeren) buigen zich neer tot nietsheid (Hebr. *hevel*) en leegheid (Hebr. *warik*)'.

Dalia Marx legde uit dat de getalswaarde van *warik* 316 is, dezelfde getalswaarde als die van Jezus. Het zou dus geheimtaal kunnen zijn om zich tegen Jezus te kunnen keren.

Frederik I van Pruisen bepaalde in 1703 dat deze tekst niet meer gebruikt mocht worden in asjkenazische siddoerim. Zonder dit soort teksten te rechtvaardigen, vertelde Marx dat deze uitspraken ook wel enigszins te verklaren zijn. 'Het enige wat je hebt als zwakkere partij is het gebruik van je dirty mouth'. Overigens kwam deze gewraakte tekst terug in de graffiti bij de Kerk van de Broodvermenigvuldiging in Tabgha, toen deze deels door brand werd verwoest in juni 2015 door extremistische Joden.

In moderne gebedenboeken komen alternatieve formuleringen voor: zo staat er in *Misjkan Hanefesh. The New Machzor of the Reform Movement* (2014) de notie van het samen met anderen, de tegenstelling tussen wij en zij is eruit verwijderd: 'Die ons aandeel aan het goddelijke scheppingswerk heeft gegeven met alle gelovigen in God'. Dalia Marx besloot met een mooi gedicht van Marcia Falk, *The Book of blessings* (1996):

It is ours to praise
The beauty of the world
Even as we discern
The torn world..

Van een oeroud anti-heidens gebed, is het Alenoe geworden tot een anti-christelijk gebed. Vervolgens heeft het in een aantal Joodse kringen een verandering ondergaan naar een gebed, dat de mogelijkheid in zich draagt een nieuwe gezamenlijke roeping te ontdekken, met het oog op het heel maken van de wereld.

Alexander Deeg: Jodendom en christendom zijn samen liturgisch onderweg en beïnvloeden elkaar

Alexander Deeg, hoogleraar Praktische Theologie in Leipzig, gaf een protestants perspectief, in een ongelofelijke sneltreinvaart. Ik pik er een aantal gedachten uit.

1. Semper reformanda - over de ambiguïteit van hervormen en de betekenis ervan voor de liturgie. Een dienst is Gods gave. Liturgie ontstaat nooit zomaar, het bouwt voort op het oudere stramiens. Alexander Deeg citeerde een zeer kritische tekst van Kierkegaard die ging over de drang bij protestanten om te hervormen ('Lust an reformieren'). Hervormen om het hervormen leidt tot niets. De kritische vraag is dus: Wat betekent liturgische vernieuwing? Waaraan lijden wij? Wat aan ervaringen moet zijn weerslag vinden in de liturgie?

2. *Es war einmal...* Er was een sterke liturgische beweging in de twintigste eeuw, die zich ook keerde tegen de substitutietheologie. Het wordt tijd voor een nieuwe liturgische beweging, die ingaat op de noden van deze tijd. Hoe zou deze eruit kunnen zien?

3. Antijudaïsme is nog steeds diep verankerd in de liturgie. Nog steeds worden er preken gehouden, waarin de Farizeeën tegenover Jezus gesteld worden. Het einde van de wet wordt in bepaalde diensten nog steeds gevierd. Deeg ging uitvoerig in op het zingen van het Gloria Patri aan het einde van de psalmen: Eer aan de Vader, en de Zoon, en de Heilige Geest. En Joods gebed wordt met deze trinitarische formule als het ware gedoopt. Hij nam het op voor een Ariaanse versie (die dus verketterd is in de kerkgeschiedenis): Eer aan de Vader door de Zoon in de Heilige Geest. Maar hij gaf ook aan dat hiermee de vragen niet ophouden. Het is al heel wat als je je bewust wordt dat je een joods gebed bidt. En misschien moet je juist het Gloria patri in de huidige formulering behouden, om zo het onderscheid tussen de Joodse en christelijke tradities te benadrukken. Dezelfde vragen zou je kunnen stellen t.a.v. de Aäronitische zegen: is het legitiem juist deze zegen te gebruiken, of eigen je zo toch niet iets toe uit de Joodse traditie?

4. Er is de ontdekking dat het christendom geworteld is in het Jodendom en dat beide stromingen liturgisch op weg zijn. Er is een blijvende verbinding tussen de tradities, waarbij het niet automatisch zo is dat het christendom altijd gereageerd heeft op het Jodendom. Dat kan zeker ook omgekeerd. Het Joodse *Kedusha* (Jesaja 6) kan een reactie zijn op het christelijke Sanctusgebed. De concentratie van het Sanctus (met eveneens een verwijzing naar Jesaja 6: Heilig, heilig, heilig) is christologisch. Mogelijk is er een Joods gebed gekomen dat zich juist hiertegen keerde. Er is dus de vraag naar wederzijdse beïnvloeding.

5. En nu? Attractieve diensten leiden tot vervlakking. Het wordt tijd voor nieuw vuur. De joods-christelijke ontmoeting kan verdieping geven. In die ontmoeting zou er een grotere plaats ingeruimd kunnen worden voor het onderlinge liturgische gesprek. B.v. ten aanzien van het lied. Of het gebed. Is het mogelijk om samen met Joden nieuwe gebedsboeken te ontwikkelen? In Openbaring 4: 24 is er het visioen van de 24 oudsten: 12 stamvaders Israël en 12 vertegenwoordigers uit de volkeren. Samen zingen zij Gods lof. Dat is een uitdaging voor beide tradities.

In de gespreksronde werd er een vraag gesteld over de Drie-eenheid. Is de Triniteit geen obstakel in de joods-christelijke ontmoeting? Alexander Deeg gaf aan, dat hij de notie van de Triniteit niet achter zich wil laten. Wel heeft hij een probleem met de manier waarop dit is geformuleerd. 'Ik heb problemen met de ontologie, wat God is. Triniteit is een dynamisch begrip en gaat over wat God doet. Het is een beweging in God zelf die ons in beweging zet. We moeten dit weer opnieuw gaan ontdekken en op zoek gaan naar nieuwe taal, waarbij we inclusief blijven denken', vertelde hij.

Op vragen over gebed, antwoordde Dalia Marx dat het gebed niet anti-intellectueel moet zijn. Gebed is 'comforting and wrestling'. Gebed doet een beroep op je verstand en je emotie. Zij gaf als Joodse vrouw aan dat het Onze Vader haar diep raakt. Het is het 'most moving prayer I ever heard'.

De macht van de beelden

De rest van de morgen volgde ik een workshop bij Birgit Meurer (ICCJ staf, Martin-Buber-Haus) en Eva Schulz-Jander (Friends of the Martin-Buber-Haus) over 'De macht van beelden. Verhalen die de beelden ons vertellen'. En dan vooral beelden van Joden in de loop van de Westerse (kerk)geschiedenis. Wat staat op de beelden?, vroeg Eva Schulz-Jander. Het heeft alles te maken met interpretatie. Met de beelden wordt theologie getransporteerd. Beelden spreken, ze 'bleiben im Kopf'. We keken naar een opeenvolging van bekende en minder bekende afbeeldingen van Joden.

Zoals door Süskind von Trimberg (Manessesche Liederhandschrift, Heidelberg 1300-1340). Te zien zijn Jüdische Minnesänger. Joden met jodenhoed. De jodenhoed werd al door Joden gedragen voordat het een christelijke verplichting werd. Het was een nog enigszins neutraal onderscheidingsteken.

Ook in de Darmstädter Haggada uit de 14/15e eeuw is een Joodse afbeelding te zien van de Sederavond, waarbij Joden met jodenhoed te zien zijn. Hier is het nog niet discriminerend.

Ik werd verrast door een afbeelding uit het Psalter Ludwig d. Heiligen uit de eerste helft van de 13e eeuw. Daarop is Jezus met zijn jongeren bij het laatste avondmaal te zien, met typische jodenhoed. Nog niet eerder heb ik een middeleeuwse afbeelding gezien, waarop zo duidelijk het Jood-zijn van Jezus geïllustreerd wordt.

De jodenvlek is een verhaal apart. De jodenvlek werd in 1215 door het Vierde Lateraans Concilie geïntroduceerd en werd tot een onderscheidend en identificerend merkteken voor hoeren, joden en bedelaars. Zoals b.v. te zien is bij het 'Wormser jüdisches Paar in ihrer Tracht'.

Met de jodenvlek komt de geldbuidel in beeld. Of de vergrote neus. Zoals dat te zien is op een afbeelding van Josel von Rosheim (1476-1554), de Joodse tegenspeler van Luther. Het lijkt een karikatuur en dat is het misschien ook, maar er is ook een andere interpretatie mogelijk. Josel von Rosheim was werkzaam aan het hof en aan dat zelfde hof was een Driekaisertaler met Karel V in het midden in omloop. De drie keizers staan afgebeeld met geprononceerde neuzen. Misschien lijkt Josel von Rosheim die aan het hof gewerkt heeft wel doelbewust op de keizer. We moeten dus voorzichtig zijn om de beelden te interpreteren, aldus Eva Schulz-Jander.

Er kwam een aantal afbeelding van de Judensau voorbij. Hierbij gaat het zonder meer om ontmenselijkende beelden van Joden, waarbij hen iedere vorm van waardigheid ontzegd wordt. De Wittenberger Judensau, Einblattdruck von 1596, spreekt wat dat betreft boekdelen. Het woord 'Judenschwein' is een woord ontleend aan dit soort beelden. Beelden vormen een innerlijke bibliotheek.

Er was een beeld van Lucas Cranach, Wittenberger Reformationsaltar um 1539, Abendmahl, 1472-1553. Judas is afgebeeld met geldbuidel, niet zoals de anderen in gesprek, geïsoleerd, zittend aan het uiterste eind van de tafel. Anders dan de anderen wordt hij in twee kleuren afgebeeld, volgens Eva Schulz-Jander symbool voor haat en nijd. Judas wordt plaatsvervangend symbool voor alle joden.

Een opmerkelijk verhaal (dat ik kende en beschreven heb in mijn boek *Wie is die man? Joodse visies op Jezus*) ging over de schilder Max Liebermann, die in 1879 de 12-jarige Jezus in de tempel schilderde. Het schilderij werd op een tentoonstelling in München getoond en riep felle en buitensporige reacties op. Liebermann zou een 'Judenbengel' afgebeeld hebben. De oorspronkelijke versie waarop Jezus barrevoets is met zwart haar werd door Liebermann overgeschilderd in een blondharige Jezus die sandalen draagt. Liebermann zelf raakte er diep gefrustreerd door en heeft nooit meer een bijbelse voorstelling geschilderd.

Uiteraard kwamen afbeeldingen van *Ecclesia en synagoga* voorbij, waarbij de synagoge er geblinddoekt op staat, met een gebroken staf. Zoals bij de Strassburger Münster, rond 1230. Franz Rosenzweig heeft dit beeld positief geduid. Synagoge laat door haar bescheiden houding de kerk een voorbeeld zien. Dat is een wel erg ver opgerekte interpretatie, maar wel prikkelend.

Er worden in de laatste jaren nieuwe beelden van de verhouding kerk en synagoge ontworpen. Een fraai voorbeeld daarvan is het recente beeld van de Belgische kunstenaar

Johan Tahon, getiteld Tweelingen, dat opgesteld staat bij de Evangelische-Lutherische Landeskirche in Hannover. De twee figuren neigen het hoofd naar elkaar.

Vorig jaar, op de ICCJ-conferentie in Philadelphia, kon ik het door paus Franciscus ingewijde beeld Synagoga en Ecclesia bewonderen op de campus van St. Josephs' University. De beelden drukten de theologische boodschap van de nieuwe verhouding tussen kerk en synagoge uit.

Excursie: Beethovenhuis en Gedenkstätte Bonn

Met een relatief kleine groep bezochten we 's middags tijdens de excursie het Beethovenhuis, het geboortehuis van de kleine (1.60 meter) grote man. Met verbazing heb ik gekeken naar zijn hoortoeters en met ontzag naar de piano waarop hij in de laatste jaren gespeeld heeft. Zijn laatste testament - slechts enkele regels met een moeizaam handschrift waauit grote pijn spreekt - maakte indruk op me.

Daarna brachten we een bezoek aan de Gedenkstätte Bonn, een memorial voor de slachtoffers uit de Nazitijd. Ik liet de gids voor wat ze was en keek een tijd naar de fotootjes en ingelijste namen van de Bonners die weggevoerd en vermoord zijn. Ook las ik met interesse over de rol van de Evangelische en rooms-katholieke kerk ten tijde

van de Tweede Wereldoorlog. Rabbijnen Gabór Lengyel, met wie ik een tijdje opgetrokken ben, en Debbie Weissman verbaasden en verheugden zich over het toeval dat de bewaard gebleven torarol in de vitrine precies open lag bij de parasja van deze week.

Na de rondleiding ben ik met Margaret Shepherd, Sister of Sion, en William Madges, professor op Saint Joseph's University in Philadelphia (waar ik vorig jaar was) gaan eten op de markt in Bonn. Margaret maakte een dansje op muziek van straatmuzikanten en wist de heren niet te vermurwen met haar te dansen.

Stil afscheid Dick Pruiksmas

Op deze dag nam Dick Pruiksmas met stille trom afscheid van de ICCJ, na zich 24 jaar ingezet te hebben. Zijn echte afscheid was drie jaar geleden, maar tot nu toe had hij achter de schermen zijn diensten aangeboden. Een mooi moment was zijn workshop samen met Phil Cunningam over 'The Challenge of Paul for Christians Today'. De 'new radical view on Paul', die ook in onze conferentie in Lunteren in november 2016 sterk naar voren kwam, werd hier voor het forum gebracht.

Woensdag 5 juli

Onder voorzitterschap van rabbijn Shmuel Szteinhendler kwamen drie sprekers naar het spreekgestoelte. Het thema was 'Here I stand, I can do no other' or 'Yes, we can'? -The Future of Jewish-Christian Relations. De eerste spreker was Nikolaus Schneider., de vroegere preses van de Evangelische Kirche im Rheinland (EKiR).

Nikolaus Schneider: 'Hier stehen wir und wollen anders'.

Het was goed geweest als Luther in vele opzichten anders gestaan had, vooral in zijn verhouding tot de Joden, begon Schneider. Hij zette zijn verhaal in het teken van uitspraken van Leo Baeck: er is een *common ground* tussen jodendom en christendom.

1. De gemeenschappelijke *Grundlage* van jodendom en christendom. Het Nieuwe Testament is onbegrijpelijk zonder het Oude Testament. Dat zegt ook iets over hedendaagse verhoudingen. Het gaat om de ontmoeting met het levende jodendom. Het gaat om onze daden.
2. De gemeenschappelijke hoop in jodendom en christendom. We verwachten samen een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Dat schept voor beiden verplichtingen voor het zich inzetten voor onze wereld.

3. *Gemeinsame Herausforderungen*. Beiden hebben een eigen zending. Zending onder Joden is een niet begaanbare weg. Het gaat om het leren. Pas als wij onze eigen zending begrijpen, kunnen we de handen in elkaar slaan t.a.v. van de grote uitdagingen van onze wereld.
4. *Zusammen Handeln*. Joden en christenen moeten zij aan zij staan voor recht en gerechtigheid in de wereld. Dat wordt mooi verwoord in b.v. een document van orthodox Joodse zijde: '*Gemeinsam den Willen des Vaters tun*'. Nikolaus Schneider besloot met de woorden: 'Hier stehen wir und wollen anders'.

Jean Francois Bensahel: christenen zijn deel van Israëls huis met zijn vele kamers

De tweede spreker was Jean Francois Bensahel, president van de *Union libérale israélite de France*. Ja, we kunnen, maar wat kunnen we?, vroeg hij zich af, met een knipoog naar de slogan van Barack Obama. Er zijn vele verklaringen geweest, maar de meerderheid van de Joden in Frankrijk blijft afzijdig. Bensahel kwam met drie voorstellen:

1. Voor Joden: het wordt tijd om de gemeenschappelijke oorsprong te erkennen. Dat christenen deel zijn van Israëls huis. Israëls huis heeft vele kamers.
2. Voor christenen: het is belangrijk om het levende jodendom te ontmoeten. Joden hoeven niet bekeerd te worden tot Jezus, dat moeten christenen erkennen.
3. Rabbijns jodendom en christendom: het gaat om een nieuw verstaan van beide tradities, met het oog op onze tijd en de vragen en noden van onze tijd.

Philip Cunningham: Ontwikkel samen een nieuwe grammatica

De derde spreker was Philip Cunningham, voorzitter van ICCJ. Er is de laatste 70 jaar meer voortgang gemaakt in de joods-christelijke verhoudingen dan in de tijd daarvoor, stelde hij. In veel landen is er een substantiële dialoog geweest met diepgaande ontmoetingen. De wijze waarop dialogen plaatsvinden heeft geen precedent in vroegere tijden. Levend in een land met de grootste joodse tegenwoordigheid (de V.S, als schijnen de meeste Joden tegenwoordig in Israël te wonen, EvdL), kwam hij tot vijf vragen die hij eloquent verwoordde, maar daardoor tevens niet altijd even concreet waren.

1. *Is the perceived difference premised on a oppositional understanding of the self or the other?* Er zijn tegenstellingen tussen de tradities die we veel grondiger en hermeneutischer moeten onderzoeken. Zo is er verschil in denken tussen Joden en christenen over b.v. de opstanding van de doden of de Wet. Waar komen deze verschillende benaderingen uit voort? We moeten veel meer ons best doen om de verschillende interpretaties en vooronderstellingen te verstaan, van onszelf en van de ander.
2. *Do important terms mean something different to Jews and Christians?* Dezelfde begrippen kunnen in ieders traditie iets anders betekenen. Hebben we het wel over hetzelfde als we het hebben over de Messias? Door kritisch te kijken naar de eigen vooronderstellingen zou je in staat kunnen zijn om een nieuwe grammatica te ontwikkelen. Het gaat erom de Ene te zoeken, in nederigheid. Daar heb je elkaar bij nodig.

3. *Is the perceived difference a question of emphasis?* Er lijken soms grote verschillen te bestaan die bij nader inzien meer te maken hebben met een verschillende nadruk. Is de wereld al verlost of niet? Dat hangt er uiteraard vanaf wat je onder verlost zijn verstaat en welke nadrukken je legt.
4. *Are there unstated presuppositions at work?* In de exegese van teksten komt vaak een hele uitlegtraditie mee, met alle vooronderstellingen. Een mooi voorbeeld daarvan is Jesaja 7:14, over de jonge vrouw die zwanger zal worden. Gaat het hier over de geboorte van een koning van Israël of over vooraankondiging van Maria die Jezus zal baren? Wat zijn je vooronderstellingen?
5. *Would an apparant difference be seen in a new light if viewed from an another philosophical perspective?* Een cruciaal verschil tussen de beide tradities lijkt toch echt het verstaan van de Triniteit te zijn: één God in drie personen. Je zou echter met nieuwe ogen naar deze christelijke notie kunnen kijken vanuit een filosofisch perspectief, waarbij je de dynamiek en het proces in Gods handelen benoemt.

Kortom: door kritisch te kijken naar de eigen vooronderstellingen zou je in staat kunnen zijn om een nieuwe grammatica te ontwikkelen. Het gaat erom de Ene te zoeken, in nederigheid. Daar heb je elkaar bij nodig. Het begrip 'nieuwe grammatica' zou meerdere keren tijdens de conferentie geciteerd worden. Hoe vind je nieuwe taal voor nieuwe verhoudingen en nieuwe leeswijzen?

Veel vragen en opmerkingen werden los geroepen door Bensahels uitspraak dat christenen deel zijn van Israëls huis. Dat juist hij dat als Jood zegt, maakt indruk. Maar wat bedoelt hij daar precies mee? Bensahel antwoordde: 'Ik geloof dat christendom behoort bij het plan van God. Het waarom ligt bij God zelf. Wij hebben de sleutels van verstaan niet'.

Er ontspoon zich een fraai gesprek door de forumsprekers en de zaal.

Schneider: 'Ben ik welkom in het huis van Israël ook met mijn christologische verstaan?'

Bensahel (zoekend om zich heen kijkend): 'Misschien dat iemand anders de vraag kan beantwoorden?'

Cunningham: 'Huis is een metafoor voor een *intimate relationships*. Misschien dat burenen een juistere omschrijving zou kunnen zijn'.

Liliane Apotheker: 'I.p.v. inwoning in het huis zou ik het het woord samenwonen (cohabitatie) verkiezen'.

Bensahel: 'We leven in verschillende appartementen. We hebben verschillende interpretaties van Tora, en dat is *ok*'.

Schneider: 'Christus opent voor christenen het verbond met Israël'.

Rabbijn David Sandmel: 'Wat bedoelen we precies met huis van Israël, dat is nog helemaal niet zo duidelijk'.

Rabbijn Willy Weisz trad naar voren en vroeg emotioneel hoe het toch kan dat er op de kerk in Wittenberg nog steeds een Judensau in steen is gebeiteld. Nota bene met de tekst 'Schem Haphoras', dat als een regelrechte schending van Gods heilige Naam beschouwd kan worden. Nikolaus Schneider vertelde dat er een plaquette bij de kerk is, waarop een toelichting bij deze Judensau wordt gegeven. De

Judensau is onze schande, zei Schneider. Je kunt hem weghalen, maar je kunt het ook een teken van je schande laten zijn. Rabbijn Weisz was het hier duidelijk niet mee eens.

Liliane Apotheker: Jodendom als 'a source, a critique and a companion' voor het christendom

Begin van de middag bezocht ik de workshop over 'Jewish Christian and Oecumenical Dialogue: Parallels and Differences', geleid door Liliane Apotheker die in het vuur van haar eigen enthousiasme regelmatig vergat de leiding te nemen. Ze vertelde ter inleiding dat de ander je uitdaagt uit om je eigen positie te overdenken. Ze introduceerde enkele woorden om de relatie tussen Joden en christenen te kenschetsen. Het *ezer ke'negdo* uit het scheppingsverhaal van Adam en Eva is een mooie verwoording: een hulp tegenover. Maar je zou ook kunnen spreken over 'a source, a critique and a companion'. Jodendom is een bron voor het christendom. Het voorkomt dat het christendom te ideologisch wordt. Jodendom is tevens een vorm van een broederlijke kritiek. En het jodendom is een metgezel die het christendom nodig heeft. We hebben elkaar nodig. Tegelijkertijd wees zij er op dat het verlangen naar eenheid bij christenen voor het jodendom bedreigend is. Het is in de Zeitgeist om aan eenheid te werken. Verschillen en onderscheidingen lijken ondergesneeuwd te worden. Het jodendom wil in eigen recht bestaan. Jodendom wil niet getolereerd worden. Jodendom wil geen *token of the past* zijn, wil ook niet geabsorbeerd worden. Gelukkig is missie en zending afgeschaft. Maar bijbelstudies kunnen leiden in de richting van het opheffen van het jodendom.

Martin Stöhr: geen eenheid, maar verzoende verscheidenheid

De protestantse theoloog en socioloog Martin Stöhr gaf daarbij aan dat het doel niet de eenheid is, maar verzoende verscheidenheid (*Versönte Verschiedenheit*). De religies zijn er niet voor zichzelf, maar voor het heil van de wereld. Vroeger was de slogan was: 'Tun was eint', 'Doe wat verenigt'. De relevante vraag is nu: 'wat kunnen we gezamenlijk doen'?

In het gesprek met de zaal gaf Clare Amos een weerwoord op de kritische opmerkingen over zending in het verhaal van Liliane Apotheker. 'Mission is geen negatief woord, zending verwijst naar missio Dei, missie is gegrond in God zelf'. Zij verwees naar het WCC document *Called to dialogue. Interreligious dialogue and intrareligious dialogue in ecumenical perspective*. Liliane Apotheker had voor deze visie begrip, maar gaf tevens aan tijd nodig te

hebben om deze nieuwe betekenis van missie tot haar door te laten dringen. Nog niet zo lang geleden dacht de kerk er heel anders over.

Hanspeter Heinz: Joods-christelijke dialoog is onderdeel van de oecumenische dialoog

De rooms-katholieke hoogleraar Praktische Theologie Hanspeter Heinz bracht naar voren dat Joods-christelijke dialoog onderdeel is van de oecumenische dialoog (intrareligieus dus). Het is de beste manier om jodenzending te voorkomen. In de rooms-katholieke kerk is de joods-christelijke dialoog ondergebracht onder oecumene/eenheid. Het vormt een ander gesprek dan het interreligieus gesprek. Hij voegde er aan toe dat er een nieuwe theologische grammatica nodig is. Het gaat niet om de vraag 'Wat wordt er gezegd?', maar: 'Wat wordt er bedoeld?' De achterliggende motieven en intenties zijn belangrijk. Onder voorzitterschap van Elizabeth Harris-Sawczenko kwam voor mij de laatste sessie. In het panel zaten Amineh A. Hoti, betrokken bij Moslim-Joodse relaties, de protestantse Silke Lechner, en de rabbijnen David Sandmel en Abraham Skorka. De brandende vraag was: hoe kunnen religies een zinvolle bijdrage leveren in een wereld van conflict?

Abraham Skorka: echte dialoog vraagt om empathie van beide zijden

In de dialoog probeert je werkelijk om de ander te verstaan, zei Abraham Skorka in zijn slotbijdrage. Wat beweegt de ander. Hoe breng ik vervolgens de dialoog in praktijk? Liefde en respect zijn daarbij essentiële waarden. Deze gedachten deel ik met de huidige paus Franciscus, voegde hij eraan toe. 'We hebben elkaar in de ogen gekeken en gezocht naar wat van belang is in de Argentijnse context. Er kwam een tv-programma, waarbij hij als aartsbisschop en ik als rabbijn met elkaar spraken over wat gewone mensen bezig hield. Het boek *On heaven and Earth* is de neerslag van deze gesprekken.'

Skorka vertelde hoe hij een rol heeft kunnen spelen ter voorbereiding van het bezoek van paus Franciscus aan Israël. Hij had enkele kritische opmerkingen over de rol van de media en social media. Die konden "very dusty" zijn in de berichtgeving over wat religies doen en niet doen. Hij sprak over 'the craziness of political leaders in the world'. Religies kunnen veel doen, besloot hij. Ze kunnen op verschillende niveaus en tot op het hoogste niveau mensen bij elkaar brengen.

Amineh Hoti: rijkdom van de religieuze gemeenschappen

Amineh Hoti vertelde dat er een crisis is in de samenleving en in de moslimgemeenschap in het bijzonder. Je zou daarbij onderscheid moeten maken tussen religie en cultuur. We moeten vooral de hand uitstrekken naar de jonge mensen, zei zij. Ze vertelde verder over een project over religieuze diversiteit in Pakistan. Ook zij was kritisch over de rol van de media. 'Wij krijgen vaak via de media een vertekend beeld van de geweldige en levendige gemeenschappen'. Zij benadrukte de rijkdom van de gemeenschappen.

David Sandmel: het is tijd voor 'radical hospitality'

Rabbin David Sandmel viel haar bij. Je moet inderdaad onderscheid tussen religies en religieuze gemeenschappen maken. 'Ik weet niet goed wat religie is, mij is dat te abstract', zei hij. Hij vertelde uit zijn eigen familiegeschiedenis. Hij vertelde een fraai verhaal. 'Heb je mij lief', vroeg iemand. 'Natuurlijk heb ik je lief', was het antwoord. 'Weet je wat ik haat?', was de tweede vraag. 'Hoe zou ik moeten weten wat jij haat?', werd geantwoord. Waarop de vraag kwam: 'Hoe kun je mij liefhebben als je niet weet wat ik haat?' Sandmel vond dat het tijd is voor 'radical hospitality' in een wereld verscheurd door geweld.

Silke Lechner: we hebben coalities nodig. Overheid en religies kunnen samenwerken

Silke Lechner was voorheen betrokken bij de Kirchentage, maar werkt nu bij de 'Task force: Responsibility of religions for peace' (Friedensverantwortung der Religionen) van de federale Duitse overheid. Zij vertelde dat de rol van ngo's steeds groter wordt en dat overheidsorganen steeds meer gaan samenwerken met religieuze organisaties op verschillende niveau's. Zo kunnen coalities opgebouwd worden. Je moet religies niet negeren. 'We willen het wiel niet opnieuw uitvinden, wel willen we initiatieven ondersteunen. Religieuze actoren doen vaak fantastisch werk. We hebben coalities nodig'.

Voor mij was dit het einde van de conferentie. Tijd om naar huis te gaan. Ik zou het afsluitende diner missen, maar er wachtte thuis ook wat. Omdat ik nog wat tijd over had, liep ik naar de Münster Dom. Rondlopend ontdekte ik een kruisweg, waarop ik joden met jodenhoed ontdekte. Toen ik mijn verbazing daarover uitsprak bij de kerkwacht, kreeg ik een bevreedende blik. Ik probeerde te achterhalen hoe oud en van wie deze kruiswegstatie was, maar de kerkwacht kon niet meer vertellen dan dat hij dacht dat deze uit begin twintigste eeuw dateerde.

De terugreis ging met hindernissen. De trein uit Bonn reed niet, de U-Bahn naar Köln zat meer dan stampvol en moest verschillende keren onderweg opnieuw opgestart worden. Ik stond geperst tegen een stijl aan en dacht: hier sta ik, ik kan niet anders. Met veel vertraging arriveerde ik in Utrecht. In ieder geval had ik voldoende tijd om de indrukken van de afgelopen dagen langs te laten gaan, terwijl ik uit het raam staarde naar de ondergaande zon.

Tot slot

Wat heb ik zelf geleerd? Wat neem ik mee? Gaandeweg heb ik dit uitvoerige verslag geschreven waarin ik veel van de indrukken en beelden beschrijf. Wil ik vasthouden wat toch niet vast te houden is? Wil ik een dynamiek vastleggen waar het beter is om gewoon met de stroom mee te drijven? Voor mij is het niet meer en niet minder een poging om iets mee te nemen waarvan ik denk dat het relevant voor het werk bij Kerk en Israël. Wellicht kan ik er uit putten.

Een conferentie is een merkwaardig fenomeen. Je hoort veel verhalen, die soms op elkaar inhaken en vaker langs elkaar heen gaan. Je ontmoet veel mensen, en soms raken de gesprekken, dan weer zijn ze oppervlakkig. Je leert er veel en je vraagt je soms af wat. Het gaat over iets en soms bekruipt je de vraag hoe het dan raakt aan het gewone dagelijkse leven. En het zijn vooral veel woorden. Ingewikkelde en hoogdravende woorden, maar ook inspirerende en uitdagende woorden.

Inspirerend was het om met een Nederlandse delegatie van protestanten en rooms-katholieke deze dagen op te trekken. De aanwezigheid van leden van het OJEC werd wel gemist. Het was boeiend om vanuit de Joods-christelijke ontmoeting te kijken naar thema's als reformeren, interpreteren, hernieuwen en wat dat in beide tradities betekent en hoe dat het onderlinge gesprek kan beïnvloeden.

Ik vat de oogst van deze conferentie samen in kernachtige uitspraken van de sprekers (al als kopjes boven de impressies gezet). Misschien laat ik hen op sommige momenten buikspreken, maar dit is wat ik gehoord heb.

Oogst van de conferentie:

- Abraham Skorka: Durf te hervormen. God zelf verandert van gedachten
- Munib Younan: Durf profetisch te zijn!
Reformatie is een voortdurende beweging van de heilige Geest
- Reinhard Marx: Wees zelfkritisch en gebruik daarvoor zeker ook de wetenschap en je verstand
- Walter Homolka: Houd de menselijke maat in het oog
- Deborah Weissman: Worstel met de teksten en omarm ze ('hugging' en 'wrestling')
- Peter Pettit: Een nieuwe vraag aan de kerken en de samenleving:
Hoe komen we tot verzoening?
Kunnen we met Joden samenleven als normale burgers?
Dit is meer een therapeutische dan een theologische vraag
- Andreas Pangritz: De christen leeft onder de wet van de vrijheid
Hoe kan Wet/Tora een nieuwe betekenis krijgen voor christenen?
- Dalia Marx: Hervorm de liturgie naar de eisen van iedere tijd
Gebed is 'comforting and wrestling'
Gebed doet een beroep op je verstand en je emotie
- Alexander Deeg: Jodendom en christendom zijn samen liturgisch onderweg
en beïnvloeden elkaar. Triniteit is een dynamisch begrip en gaat over
wat God doet. Het is een beweging in God zelf die ons in beweging
zet. We moeten dit weer opnieuw gaan ontdekken en op zoek gaan
naar nieuwe taal, waarbij we inclusief blijven denken
- Eva Schulz-Jander: Met beelden wordt theologie getransporteerd.
Beelden spreken, ze 'bleiben im Kopf'. Zet daarom beelden in die niet
ontmenselijken en verhoudingen frustreren, maar die de boodschap
van de nieuwe verhouding tussen kerk en synagoge uitdrukken
- Nikolaus Schneider: Waar staan wij als Joden en christenen?
Op gemeenschappelijke grond, er is een 'common ground'

Jean Francois Bensahel: Christenen zijn deel van Israëls huis met zijn vele kamers
Philip Cunningham: Ontwikkel samen een nieuwe grammatica
Liliane Apotheker: Laten Jodendom en christendom een hulp tegenover elkaar zijn
Jodendom als 'a source, a critique and a companion' voor het christendom, en vice versa
Martin Stöhr: Streef niet naar eenheid, maar naar verzoende verscheidenheid
Hanspeter Heinz: Joods-christelijke dialoog is onderdeel van de oecumenische dialoog
Abraham Skorka: Echte dialoog vraagt om empathie van beide zijden
Amineh Hoti: Kijk naar de rijkdom van de religieuze gemeenschappen
David Sandmel: Het is tijd voor 'radical hospitality'
Silke Lechner: We hebben coalities nodig.
Overheid en religies kunnen meer samenwerken tot heil van de samenleving

